

її то дочкою візантійського імператора Ісаака II з династії Ангелів, то візантійською аристократкою Марією Каматерос, то донькою волинського боярина [7, с. 191].

Отже, династійна політика володарів Київської Русі традиційна для доби Середньовіччя. Втім, вона має свої особливості. Так, на початку періоду роздробленості князі частіше укладають шлюби з іноземними монархами, розраховуючи на допомогу в боротьбі за владу. Могутність Русі, в свою чергу, також була фактором, який зацікавлював у тісних зв'язках з її володарями монархів прилеглих країн, котрі хотіли розраховувати на політичну та матеріальну допомогу князів Русі.

1. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Войтович Л. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. — С. 143.

2. Древняя Русь в свете зарубежных источников — М. : Логос, 2009. — С. 304.

3. Мадейчик Э. Пясты и Рюриковичи: династично-поименные связи до конца XIII в. / Мадейчик Э. — [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.vgd.ru/STORY/table01.htm>

4. Морозова Л. Е. Великие и неизвестные женщины Древней Руси / Морозова Л. Е. — М. : АСТ, 2009.

5. Повести Древней Руси. — М. : Балуев, 2002. — С. 98.

6. Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей / Пчелов Е. В. — М., 2001.

7. Пчелов Е. В. Рюриковичи. История династии / Пчелов Е. В. — М. : Олма-Пресс, 2003.

8. Рыбаков Б. А. Миниатюры Радзивилловской летописи и русские лицевые рукописи X–XII вв. / Б. А. Рыбаков // Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки..

9. Сычев Н. В. Книга династий / Н. В. Сычев — М. : АСТ : Восток-Запад, 2006.

10. Татищев В. История Российская / Татищев В. — М. : Астрель-АСТ, 2002.

11. Уривалкін О. Таємнічі грані історії / Уривалкін О. — К. : КНТ, 2007. — С. 153.

12. Цветков С. Э. Русская история: Книга вторая / Цветков С. Э. — М. : Центрполиграф, 2004. — С. 89–90.

В. В. Кукса, Т. В. Коломієць

УДК 908 (477):281.9

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті проаналізовано особливості релігійного світогляду козаків, з'ясовано роль православної Церкви в житті козацтва.

Ключові слова: Україна, козак, Запорозька Січ, Церква, релігія.

В статті проаналізовані особливості релігійного мировоззрення козаків, в'яяснена роль православної Церкви в житті козачества.

Ключевые слова: Украина, казак, Запорожская Сечь, Церковь, религия.

The features of religious belief of Cossacks and the role of the Orthodox Church in the Cossacks' life are analyzed.

Keywords: Ukraine, Cossack, Zaporizhzhian Sich, Church, religion.

Сучасний світ — світ незворотної глобалізації, глибоких економічних перетворень. Темпи економічних реформ часом не залишають місця для духовності. Саме тому двадцятилітній період українського державотворення потребує від нас особливо ґрунтового аналізу відтворення духовних цінностей суспільства.

Відомо, що релігія є одним з головних духовних чинників суспільства. Осмислення ролі релігії в історичному минулому для подальшої розбудови незалежної держави надзвичайно важлива. Цінним досвідом у цьому плані є доба козаччини. Як свідчать історичні документи, українські козаки глибоко і свято дотримувалися християнської православної віри. Захист віри і Церкви для більшості козаків був змістом життя, основою буття. Присвячуючи життя Богові, вони нерідко ставали справжніми лицарями, подвижниками віри, ширими виконавцями євангельських заповідей — своєрідного морального кодексу.

Роль духовного аспекту в житті козацтва неодноразово була об'єктом досліджень українських істориків. Зокрема, в тритомній праці Д. І. Яворницького змістовно описано церковний устрій запорозьких козаків, відзначено їхню глибоку релігійність, значення козацьких монастирів [19].

Сьомий том фундаментальної історії М. С. Грушевського теж присвячено часам козаччини. Автор висвітлює ключові події першої чверті XVII ст., участь козаків у релігійній боротьбі, відновленні православної ієрархії в 1620–1621 рр. [4].

Становлення духовних основ, акти про унію і становище в цих умовах православної Церкви висвітлював В. Б. Антонович [1].

Окремі аспекти конфесійного фактора простежуються також у працях О. М. Апанович [2], В. І. Голобуцького [3], Ю. А. Мицика [6], І. Огієнка [8] та інших істориків.

Через 100 років після появи ґрунтовних праць з історії української козаччини М. Грушевського та Д. Яворницького сучасні українські історики на основі новознайдених документів і матеріалів та досягнень новітньої історичної науки в двотомній історії українського козацтва створили узагальнений образ українського козацтва, його духовного світу, православних тра-

дицій Війська Запорозького, стосунків козацтва з Києво-Межигірським монастирем та управління козацькими церквами [5].

Аналіз літератури свідчить, що проблема завжди займала важливе місце, актуальною вона залишається і в наш час, потребуючи подальшого дослідження й осмислення з залученням широкого обсягу наукової літератури.

Особливості релігійного світогляду козаків, роль православної Церкви в житті козацтва і лягли в основу нашої публікації.

Метою статті є спроба привернути увагу до гармонізації релігійного життя, підтримати в нашому народові духовні й моральні цінності.

Великий дослідник козацтва, автор фундаментальної тритомної праці «Історія запорозьких козаків» Д. І. Яворницький писав: «Відмінною рисою характеру запорозьких козаків була їх глибока релігійність; риса ця пояснюється самим складом їх життя, бо ніщо так не розвиває в людині релігійних почуттів, як постійна війна і щоденна небезпека» [13, с. 256].

В громадській думці XVII ст. релігійність козаків оцінювалась по-різному. Так, відомий київський митрополит Петро Могила називав їх «відступниками в вірі», православний пан Адам Кисіль тоді ж говорив про козаків як про людей «ніякої віри», уніатський митрополит Рутський називав їх «людьми без релігії», а московські думські дяки в 1594 р. називали їх перед послом німецького імператора Рудольфа II «людьми, що не мають страху Господнього». Автор «Чорної ради» П. Куліш, досліджуючи історію українського козацтва часів Руїни, взагалі вважав козаків варварами, мотивуючи це повір'ям, яке існувало в козаків: «считати вредоносним для воєнного счастья присутствие священника в их войске» [13, с. 262].

Такі оцінки свідчать про нерозуміння істинної суті життя запорожців, особливостей релігійності козацтва. А полягали вони в тому, що Запорозжя лежало на перехресті трьох релігій — ісламу, православ'я і католицизму. Туди приходили переважно з українських земель, що входили до складу Речі Посполитої, а згодом — Росії й Польщі. Історично склалося так, що мусульмани (турки і татари) були ворогами як України, так і Росії та Польщі. Вони нападали на їхні землі, брали ясир, завдавали страшених бід населенню. Звичайно, татар, турків та їхню релігію запорожці не могли не сприймати вороже.

Те, що козацтво не сприяло католицькій вірі, має не настільки глибокі корені. До прийняття Люблінської унії (1569 р.) характерною рисою громадського життя України була віротерпимість. З обранням королем Сигизмунда III ситуація змінилась. Уряд Речі Посполитої, а слідом за ним і польська шляхта, стали вважати православ'я нижчою релігією, перешкоджати будівництву православних церков, культовим відправам, що викликало опозицію

з боку не тільки православних священників, письменників-полемістів, а й українського козацтва.

Саме воно виступило головним захисником православної віри і Церкви.

Безумовно, має рацію дослідниця українського козацтва О. Апанович, наголошуючи на тому, що «в часи існування козацтва весь світ був віруючим». Національно-визвольні рухи, політичні та військові конфлікти мали релігійне підґрунтя. Релігійними були теми, на яких будувалося мистецтво; значна частина книг, що виходили тоді; свята, під час яких люди відпочивали і спілкувалися між собою. Тому світогляд запорозького козацтва теж був релігійний і зовні проявлявся як православний.

Варіант православ'я, що сповідувався на Запорожжі, суттєво відрізнявся від церковного догматичного, риси якого збереглися, зокрема, в Росії.

Як вважає дослідник історії української Церкви Іван Огієнко, «найголовніша підвалина кожної церкви — Святе Письмо, а канони, особливо другорядні, кожна церква приймає по-своєму...» [10, с. 272]. Наприклад, у релігійності населення Росії головне місце займала обрядовість. В. Антонович наводить приклад, як «вони щиро стоять за всякий дрібний обряд, навіть букву... (чи казати “Господи помилуй”, чи “О, Господи помилуй”), а в українця віра живе чуттям інтимним» [1, с. 384].

Були розбіжності й у релігійному світосприйманні між самими українцями і запорожцями. І це було пов'язано з особливостями життя останніх. Часті походи змушували запорожців значно спростити релігійні обряди, навіть надати їм військового забарвлення.

Тривалий час церков у традиційному розумінні — як стаціонарних культових будівель — у православних козаків не було. Умовам тогочасного буття козаків, військовим походам, війнам відповідали особливі храми — похідні. Робилися вони з грубого полотна й були подібні до наметів. Козаки возили їх з собою в походах, встановлювали поблизу сторожових постів — «бекетів» — і в них відправляли богослужіння. Саме в похідній церкві на Микитиному Розі відслужили урочисті молебні, коли Богдана Хмельницького вперше обрали гетьманом на старшинській Раді в Січі (1648 р.) і, коли він на чолі загону козаків вирушив на першу визвольну битву українського народу під Жовтими Водами.

Першу козацьку церкву — Старосамарську святителя Миколая — було збудовано близько 1576 р., саме в той час, коли польський король Стефан Баторій подарував їм містечко Трахтемирів з монастирем і перевозом [13, с. 263].

Посилений розвиток козацьких церков (а будувалися вони переважно дерев'яні) пов'язаний з останньою, так званою Новою або Підпільненською Січчю, яка існувала в 1734–1775 рр.

Після 1766 р. і до 1775 р. в межах Вольностей Війська Запорозького налічувалося 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити, 1 молитовна ікона в 53 поселеннях та урочищах [8, с. 366].

Запорозький Кіш, керуючись військовими, економічними і політичними інтересами, часто приймав до своїх лав католиків, навіть мусульман. Саме охрещення їх у православну віру, звичайно, було спрощене. Цю процедуру описано як в історичній, так і в художній літературі (М. Гоголь «Тарас Бульба»). Наприклад, у Д. Яворницького знаходимо факт, як в атестаті козака Василя Перехреста повідомлялося, що народився він у Польщі, в єврейській родині, що за власним бажанням прибув до Запорозької Січі, де його охрестив у січовій Покровській церкві начальник Києво-Межигірського монастиря, а «воспреєспремниками» були запорозькі козаки.

Існує чимало фактів, які свідчать про глибoku релігійність козаків: церква, як атрибут кожної Запорозької Січі, звичай починали всяку справу після молитви, не карати злочинців у Великий піст, завжди носити натільний хрест із зображенням Покрови Пресвятої Богородиці, Миколи-Чудотворця або архистратига Михаїла, звичай записувати імена вбитих у так звані синодики і, нарешті, особлива повага до людей, які читають Святе Письмо.

А згадаймо військовий заклик, з яким запорожці зверталися до братів по вірі, мешканців українських міст і сіл перед початком Національно-визвольних рухів як у 20–30-х рр. XVII ст., так і в ході Національно-визвольної війни: «Хто хоче за віру християнську бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий перетерпіти всякі муки за святий православний хрест, хто не боїться смерті — ходімо з нами!» [13, с. 261].

Іноді козаки приходили в монастирі, щоб подякувати Богу за порятунок від явної смерті. Монах Києво-Печерської лаври Афанасій Кальнофойський, який жив у XVII ст., розповідає, як одного разу козацький флот на Чорному морі розкидала страшна буря. Під загрозою смерті козаки звернулися до Бога зі щирою молитвою про спасіння, обіцяючи при цьому відслужити в Києво-Печерській лаврі, й слова свого дотримали. Повернувшись із походу, два тижні вони виконували всю важку фізичну роботу при монастирі.

Щиро шанували запорожці й ікони святих. Вірячи в рятівну силу ікон, козаки мали їх у своїх оселях і в козацьких куренях. Як правило, святі образи в козацькому курені ставили над місцем, де сидів курінний отаман. Під іконами висіли лампади, які запалювали під час свят. Це робило курені схожими на каплиці.

Проте й у духовному промислі козаки мали свої особливості, змальовуючи поруч зі святими козаків. Наприклад, на іконі, написаній у 70-х рр. XVII ст., зображено Богородицю, обабіч якої стоять святий Миколай і архистратиг Михаїл. Під ними — дві групи козаків, серед яких кошовий ота-

ман Петро Калнишевський і військовий писар І. Глоба. З уст кошового отамана слова: «Молим, покрий нас чесним Твоїм покровом і позбав нас від усього зла» [10, с. 13].

Одним із проявів релігійності вірян є паломництво до святинь. Київ був святим місцем для всіх православних Східної Європи. Відповідно, козаки, а особливо запорозькі, як і решта православних, намагалися побувати в київських святих місцях на богомиллі.

За часів Речі Посполитої, до Переяславської Ради (1654 р.), козаки з будь-якої місцевості могли прибувати до Києва без перешкод. Згодом ситуація змінилася. Так, у другій половині XVII ст. уряди Гетьманщини, Речі Посполитої, Кримського ханства та Росії активніше застосовували проти Січі різноманітні санкції. Війни та політика ізоляціонізму щодо запорожців зумовили те, що козаки стали рідше бувати в Києві. Однак, незважаючи на різні перешкоди та заборони запорожці й надалі намагалися відвідати «богоспаємний град Київ, поклонитися Києво-Печерським святих отців мощам» [5, с. 128].

Прибувши в Київ на богослужіння, козаки інколи залишалися там на певний час нести різні послухи. Були поодинокі випадки постригу козаків у монахи. Так, 1773 р. з 43 монахів Михайлівського Золотоверхого монастиря четверо було з козаків [5, с. 129].

Віра в Бога керувала всіма устремліннями козацького лицарства. Слід відзначити, що ніде так не поважали священнослужителів, як на Запорозжжі. Архімандрит Володимир Сокальський під час зруйнування Запорозької Січі 1775 р., коли царські війська атакували козацьку твердиню, закликав козаків не піднімати зброї проти москалів: «Он хотя и недруг, но все же православной верь», — на що козаки відповіли: «Знав, пан-отче, що сказати!» [8, с. 371].

Наведені факти свідчать про глибоку релігійність козаків та вірність їх християнським обов'язкам, як щодо себе, своїх побратимів, так і щодо всього українського народу.

Отож, сумніву в релігійності козаків нема, а от виконання самих християнських обрядів на Запорозькій Січі мало свої особливості. Наприклад, козаки під час релігійних свят і релігійних обрядів так часто використовували зброю, що можна говорити про своєрідний «культ зброї». На Запорозжжі існував звичай, згідно з яким під час хрещення хлопчиків, що народилися в запорозьких козаків, батько підсипав у купіль порох. Це робилося для того, щоб загартувати козака змалечку. В Російській імперії такого не було, батьки немовлят не були присутніми при обряді хрещення, бо це вважалося поганою прикметою для дитини.

Зброю козаки використовували й у день Богоявлення. На це свято до Січі сходилися навіть ті козаки, які мешкали по хуторах-зимівниках.

Разом із січовим товариством вони йшли до церкви. Запорозці були в повному озброєнні й везли з собою навіть гармати. Військо займало весь майдан на Січі й чекало, коли закінчиться літургія. Після того, як з церкви виходили настоятель та ієромонахи і, несучи хрест, Євангелія, ікони, вирушали до річки для водохрещення, запорозці йшли за ними. Вони несли розгорнуті знамена, везли артилерію. Коли священик занурював хреста в воду, козаки давали залп із рушниць і гармат [7, с. 401].

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. у церквах Запорозьких Вольностей з нагоди перемог над турками відправлялися вдячні молебні, які супроводжувалися пострілами з гармат і рушниць.

Велику роль відігравала зброя й у поховальному обряді запорозьких козаків. Покійник перед тим, як його клали в домовину, лежав на лавці в повному козацькому бойовому вбранні, поруч з ним стояла зброя: піка і рушниця. Коли домовину з померлим запорожцем несли до церкви, за нею завжди вели бойового коня в повному спорядженні з сідлом, пістолетами в кобурах, в'юками. На саму труну клали шапку, козацьку шаблю й піку.

Одна з найсвітліших рис характеру запорозців XVI–XVII ст. — це добротність.

Жорстокі, дикі, навіть безжалні до ворогів, запорозькі козаки були добрими друзями, вірними товаришами, справжніми братами в стосунках один з одним, мирними сусідами донських козаків. Їхня благодущність, щедрість, не скнарність, безкорисливість, добротність просто вражають.

Відомо, що в центрі кожної з восьми Запорозьких Січей споруджувалася Святопокровська церква. І козаки мали за честь жертвувати їй у різний час трофеї, коштовності, здобуті в боях, а також приносити дарунки, набуті своєю працею. Д. Яворницький відзначає, що «майже кожен із простих козаків... робив посильний вклад у храм божий срібними хрестиками, кубками, чарками, а більш за все — металоподібними серцями, руками, очами — одним словом, всім, чим він страждав і вилікувався. ... Крім того, кожен умираючий козак, якщо мав ікону, медаль, злиток золота, срібла та ін. — все це відписував у церкву і заповідав повісити на іконостас у обраному ним місці» [13, с. 261].

Великі жертви виділяли козаки Києво-Межигірському Спасо-Преображенському монастирю. В XVII–XVIII ст. він відіграв головну роль у формуванні церковних традицій українського козацтва. Недаремно Межигір'я стало козацьким. Перша згадка про це міститься у Львівському літописі під 1630 р. Козаки взяли Межигір'я під опіку, в свою чергу монастир був зобов'язаний відряджати до Січі потрібну кількість священнослужителів та утримувати військовий шпиталь [5, с. 78].

Юридичне оформлення впливу Межигір'я на Січ було завершено грамотою Петра I від 12 травня 1698 р. про виняткове право монастиря про-

давати воскові свічки на території земель Війська Запорозького Низового [5, с. 89].

Після зруйнування Січі 1708 р. Межигір'я тимчасово втратило січову парафію, однак у 1734–1735 рр. з ініціативи межигірців опіку над Запорозькою Січчю було відновлено. Всі духовні особи, що вирушали з Межигірського монастиря на Запорожжя, могли залишатися там тільки рік — з вересня по вересень. Козаки не хотіли, щоб ті пускали корені на Січі. Виняток робився лише з «військової ласки» — коли священик дуже вже сподобався запорожцям.

Межигірський монастир, який, за переказами, постав волею самого хрестителя Володимира, не поступався Києво-Печерській лаврі пишнотою храмів, засиллям чернецтва, неоціненним багатством давніх книг, силою впливу на православний світ.

1843 р. тут побував уже вільною людиною, академічним художником Т. Г. Шевченко. Він змалював величні обриси Межигір'я в альбомі. А його поема «Чернець» розповідає про сивого козака-лицаря, який після бучного бенкетування на Подолі протанцював аж до Межигірського Спаса, аби, навіки попрощавшись із козацькою вольницею, ступити в обійми чернецького братства.

З 1935 р. цю козацьку святиню перетворили на здравницю тодішніх можновладців.

Ситуація змінилася з проголошенням незалежності України. Сподіваємось, українському народові повернуть його святиню.

Монастирями опікувались багато українських гетьманів.

Звернімось хоч би до особи Богдана Хмельницького. Вибудовуючи в надзвичайно складних умовах українську державність, він видав багато універсалів на підтримку київських монастирів. Зокрема, в грудні 1648 р. — універсал Фролівському монастирю щодо збереження його земель у селах Великі та Малі Дмитровичі, Вишеньки. А в листопаді 1649 р. гетьман заборонив козакам Глевахи, Малютянки та Юріївки нищити ліси Михайлівського Золотоверхого монастиря [12, с. 40].

Навряд чи знайдеться в нашій історії постать суперечливіша, ніж Іван Мазепа. Та ні в кого з дослідників не виникає сумнівів, що він був великим меценатом усіх визначних культурних починань в Україні.

Сила храмів, які зафундував гетьман Іван Мазепа, свідчить про грандіозне будівництво, що стояло на дуже високому технічному й мистецькому рівні. Тоді було створено особливий оригінальний стиль в архітектурі — «козацьке бароко».

В цьому стилі Іван Мазепа, за підрахунками В. Січинського, протягом 1690–1705 рр. збудував 12 храмів і відреставрував 20.

Навіть заклятий ворог українського народу Петро I визнавав, що Мазепа — «великий строитель святим церквам», а козацька старшина в Бендерах по смерті Мазепи не могла порахувати, «скільки він розкинув і видав... щедрою рукою в побожному намірі на будову церков і монастирів» [11, с. 227].

Мазепа опікувався письменством, наукою, мистецтвом і Церквою, вірним якій був завжди, саме тому ще довго після його смерті портрет гетьмана залишався на одному з монастирських вівтарів.

Дослідження козацької обрядовості, вірувань, стосунків запорожців з представниками інших національностей дало змогу встановити, що в запорозького козацтва склалося оригінальне світосприйняття, в якому тісно переплітаються риси українського і російського розуміння православ'я.

Крім того, козацтво виробило своєрідні, характерні лише для нього, способи задоволення релігійних потреб і виконання християнських обов'язків. Перебуваючи на перехресті трьох конфесій і релігій, Запорожжя з багатьох причин традиційно дотримувалось православ'я. І хоч велика кількість вірувань і обрядів була такою, як у Росії, деякі риси релігійності Гетьманщини та Запорожжя відрізнялися. Щиро вірячи в Бога, українське козацтво не надавало великого значення дотриманню всіх умовностей обрядовості. Зокрема, поважаючи ікони, запорожці не доходили до «ідолопоклонства». Були розбіжності й у вшануванні святих. Запорозьке духовенство досить вільно тлумачило написане в релігійних книгах, в той час як у Росії це не допускалося.

Суворі умови життя, коли козацтво досить часто було позбавлене можливості задовольняти релігійні потреби в релігійних спорудах, призводили до спрощення і пристосування до похідних умов деяких обрядів. З іншого боку, майже постійна загроза з боку сусідів, часті бойові дії сприяли тому, що на Запорожжі поширилось використання зброї під час багатьох релігійних обрядів, своєрідний «культ зброї» у козацтва; а також тому, що шанували, в першу чергу, святих — заступників воїнів та мореплавців. З такої своєрідної релігійності запорозьких козаків випливало і їхнє ставлення до релігійних споруд і духовенства.

Саме в ставленні до релігійних споруд відзначається ще одна риса побожності козаків — це їхня добродійна діяльність.

Усе багатство, яке зібрав козак у походах, перед кончиною він заповідав не дітям, не дружині, а саме православній Церкві.

Насильницьке зруйнування та нищення Запорозької Січі за наказом російської імператриці Катерини II «со истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков» поклато край козацькому утворенню й історичній можливості зберегти в усій повноті особливості православної Церкви в Україні, тому що вже на кінець XVIII ст. Катеринославська епар-

хія, створена на землях Січі, мало чим відрізнялася від великоросійської церковно-релігійної моделі.

Підсумовуючи, можна сказати, що православ'я в землях Війська Запорозького відіграло роль державної ідеології. Тому духовним стрижнем козацьких міст і сіл була Церква — і в прямому значенні, як культова споруда, і в переносному, як символ віри. І те, що найкращі вояки того часу були лицарями високої духовної культури та щедрими меценатами і найзавзятішими боронителями православ'я, просто вражає. Але прикро, що сучасних успішних бізнесменів та банкірів так рідко надихають приклади наших героїчних предків.

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / Антонович В. Б. — К. : Дніпро, 1991. — 238 с.
2. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / Апанович О. М. — К. : Дніпро, 1991. — 355 с.
3. Голубуцкий В. И. Запорожское казачество / Голубуцкий В. И. — К. : Политиздат УССР, 1957. — 462 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. / М. Грушевський. — К. : Наукова думка. — Т. VII. — 1995. — 627 с.
5. Історія українського козацтва. : Нариси : в 2 т. — К., 2006. — Т. 1. — 2006. — 800 с.
6. Мицик Ю. А. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорозьких козаків, 2-ге вид. / Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. — Дніпропетровськ : Січ. — 1991. — 302 с.
7. Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках / Наливайко Д. — К. : Дніпро. — 1992. — 496 с.
8. Україна козацька. 2003–2006 роки: 36. статей. — Донецьк : Наука і освіта, 2007. — 518 с.
9. Огієнко І. Українська культура / Огієнко І. — К. : Абрис. — 1991. — 272 с.
10. Пам'ятки України. — К., 1991. — № 5.
11. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Полонська-Василенко Н. — К. : Либідь, 1992. — Т. 2. — 1992. — 608 с.
12. Яворницький Д. І. Історія козаків / Д. І. Яворницький // Пам'ять століть. — 2003. — № 3. — 50 с.
13. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. — К. : Наукова думка. — 1990. — Т. 1. — 1990. — 592 с.